

מי מפחד מעם יהודי?

יעקב שביט

א

האמרה 'מאשרת האומה שאין לה היסטוריה' מיוחסת למונטסקיה, לצ'זרה בקריה (Becaria) ולאחרים. האומה 'מאשרת' משום שאינה נושאת על גבה משא כבד ומעיק של עבר היסטורי ושל זיכרונות ואינה אזוקה למורשת ולמסורות, וככזאת היא יכולה לעצב את עתידה על פי בחירה חופשית. 'היסטוריה' היא עולו של עבר שהיה באמת, ואין ספק כי כוודו של המשא יהיה מעיק יותר, ואף מיותר פי כמה, אם יתברר כי מדובר ב'עבר' (past) מדומיין, עבר שהוא story, ולא history. כלומר כשיתברר כי המטען הכבד שהאומה נושאת על גבה הוא עול של בדיות, של מיתוסים ושל רוחות מאוב, שליחותו של ההיסטוריון הלא מגויס היא לשחרר את האומה מן העול הזה. במציאות, לא רק שההווה (ובעצם גם העתיד) נהיה במהרה עבר, העמוס גם הוא במיתוסים חדשים, אלא שהניסיון לשחרר את האומה מן העבר מלווה כמעט תמיד ביצירת 'alternative history' (עבר חלופי)¹ או 'counter history' (היסטוריה נגדית, או היסטוריית נגד)². בסופו של דבר, כמעט כל ניסיון לברוח מעבר מסוים ולהיפטר ממנו מתגלם גם בהחלפה של סיפר (נרטיב) היסטורי אחד בסיפר היסטורי אחר, החלפה המלווה בטענה כי הסיפר החלופי הוא-הוא ההיסטוריה האמתית. זאת הסיבה שצריך לברר אם גם העבר החלופי אינו עבר מומצא, ממש כמו העבר שהוא בא להחליף. בירור כזה נדרש, שכן הטענה המונחת ביסוד כל ההיסטוריוגרפיות החלופיות והנגדיות היא שהן מציגות תמונת עבר אמתית ומהימנה. כמוכן, לא כל חידוש במחקר, רביזיה היסטורית או מבנה היסטורי חדש, מתכוונים להציע היסטוריוגרפיה חלופית (עבר חלופי או היסטוריה נגדית), שהיא לא רק היסטוריה

1. דוגמה אחת מני רבות: Peter R. Schmidt and Thomas C. Patterson (eds.), *Making Alternative Histories: The Practice of Archeology and History in Non-Western Settings*, Santa Fe, NM 1955.
2. Amos Funkenstein, 'Anti-Jewish Propaganda: Pagan, Christian and Modern', *The Jerusalem Quarterly*, 19 (Spring 1981), pp. 56-75.

החותרת תחת 'הידע ההגמוני',³ אלא ניסיון מודע ומוצהר לערער מן היסוד את המבנה של התודעה ההיסטורית המעוגנת בתמונת העבר המוסכמת⁴ או לפחות לערער על פרקים מכוננים בתמונת העבר הזאת ולהציע להם חלופה. את החלופה הזאת מציגים מחבריה וחסידיה של ההיסטוריה הנגדית ורואים בה לא רק פרק בתולדות המחקר, אלא 'בשורה' (gospel), חשיפת שקר מוסכם וגילוי האמת המטהרת, שהם תנאי הכרחי לגאולה. במילים אחרות, מדובר בכתובה היסטורית שאותה תיאר ההיסטוריון היהודי איטלקי ארנלדו מומיליאנו (Momigliano) כמורכבת ממזיגה של יסוד היסטורי ויסוד משיחי.⁵ מומיליאנו דיבר על 'תעשייה' של חיבורים שעניינם 'היסטוריה אוניברסלית' (universal-history industry), אך הדברים האלה נכונים גם בהקשר של ההיסטוריה החלופית שאני עוסק בה כאן ומעדיף לקרוא לה 'היסטוריה נגדית', מן הטעם שהיא משתמשת באותם מקורות ש'ההיסטוריה המוסכמת' משתמשת בהם, אך מציירת תמונת עבר שונה לגמרי, ואולי נכון לומר: 'מהופכת'.

ב

היסטוריה נגדית למסורת ההיסטורית היהודית אינה תופעה חדשה. היא הופיעה עוד בתקופה ההלניסטית-רומית, וספרו של יוספוס פלביוס נגד אפיון, מהמאה הראשונה לספירה, נכתב כדי להפריך אותה. במאה ה-18 החל הערעור על האמינות ועל המהימנות של הסיפור ההיסטורי המקראי, והערעור הזה הלך והתחזק במאה ה-19 ובמאה ה-20. בימינו נדחתה המהימנות של כל הנרטיב ההיסטורי המקראי, ובכלל זה גם של תקופות שנחשבו עד לא מכבר 'היסטוריות' ללא עוררין. לפי ההיסטוריה הנגדית, עם ישראל המקראי הוא המצאה של מחברי המקרא. ההיסטוריה הזאת נתחברה והופצה אי-שם בתקופה הפרסית, ואפילו ההלניסטית. לא מעט ספרים שנכתבו ברוח הזאת זכו לפופולריות רבה והיו ל'מאורע' (event), דהיינו הם הצליחו למשוך את מרב תשומת הלב הציבורית של ציבור קוראים גדול.⁶

3. גיא מירון, 'לשון, תרבות ומרחב: אתגרי ההיסטוריוגרפיה היהודית בעידן התפניות', ציון, 61, 1 (2011), עמ' 63.
4. יעקב שביט, 'לאומיות, היסטוריוגרפיה ורוויזיה היסטורית', בתוך: פנחס גינוסר ואבי בראלי (עורכים), ציונות: פולמוס בן זמננו, קריית שדה בוקר 1966, עמ' 264-276.
5. Arnaldo Momigliano, 'The Origins of Universal History', in: *On Pagans, Jews, and Christians*, Middeltown, CT 1987, p. 31
6. ממבול הספרות בנושא הזה ראו: Keith W. Whitelam, *The Invention of Ancient Israel: the Silencing of Palestinian History*, London and New York, 1996; Philip R. Davis, *Memories of Ancient Israel*, Louisville and London, 2008. לא כאן המקום לבחון את ההיסטוריות הנגדיות האלה.

עוד צריך לומר כי היסטוריה נגדית באה לא רק 'מן החוץ', אלא היא באה גם 'מבפנים'. יש הסבורים שנכון להגדיר כך חלק נכבד מן הכתיבה ההיסטורית היהודית המודרנית, משום שהיא הציעה היסטוריה נגדית הן לנרטיב היהודי המסורתי הן לזה הפרוטסטנטי.⁷ בהקשר הפנימי, הופעת הכתיבה ההיסטורית היהודית החדשה הפכה את ההיסטוריה של היהודים ושל היהדות שדה קרב בין השקפות היסטוריות ואידאולוגיות שונות ובין 'זירה ליישוב הדילמות שייסרו את ההווה'. את 'הקרב' הזה אפשר לתאר כ'מתנהל בין היסטוריות חלופיות'.⁸

דומה כי בתוך התוצר בן ימינו של בתי החרושת של ההיסטוריות הנגדיות יש לדברי ימי היהודים (ההיסטוריה של עם ישראל) מקום נכבד, ואולי אף יוצא דופן, הן בכמות הן בפופולריות שההיסטוריות האלה זוכות לה. בקורפוס הרחב והמגוון הזה יש היסטוריות נגדיות העוסקות במאורע מסוים בתולדות היהודים, בשעה שאחרות מסמנות יעד לביקורת, לרביזיה ולכתיבה מחדש של תקופות מכוננות. ואולם כמה מההיסטוריות הנגדיות עוסקות בהיסטוריה היהודית כולה, כלומר במה שמכונה 'סיפר-על' (super narrative), והן אלה המושכות את מרב תשומת הלב הציבורית והופעתן נעשית מאורע. אז יש מקום לתהות מה מזכה אותן לפופולריות החוצה גבולות של תרבויות ולשונות. כאמור, בדור האחרון זכו ספרים שעסקו בתולדות ישראל בתקופת המקרא לפופולריות ולהצלחה מסחרית לא מבוטלת, ואולם הדוגמה המובהקת להיסטוריה נגדית פופולרית, שהפכה מאורע, היא ספרו של שלמה זאנר מתי ואיך הומצא העם היהודי (2008).⁹ הספר תורגם ליותר מעשרים שפות, עורר עניין עצום והניב תנובה גדולה של מאמרי ביקורת ותמיכה יותר מכל היסטוריה חלופית (או היסטוריה נגדית) אחרת.¹⁰ מהי סיבת ההצלחה של הספר? האם הוא זכה להצלחה בזכות חדשנותו ומקוריותו? האם בגלל התפעלות מחומר המקורות שנעזר בו? האם בגלל המבנה החדש של תולדות עם ישראל שהציע? או שזכה בהצלחה בשל היותו במובהק ובמוצהר היסטוריה נגדית הנושאת עמה בשורה: ערעור על הרציפות האתנית של היהודים. בכך הוא מסייע לקעקוע הלגיטימציה הנשענת על העבר ההיסטורי של כינון ישות טריטוריאלית פוליטית יהודית חדשה בארץ ישראל, כלומר ערעור על ישותה של מדינת ישראל.

7. Susannah Heschel, 'Jewish Studies as Counterhistory', in: David Biale and Susannah Heschel (eds.), *Insider / Outsider: American Jews and Multiculturalism*, Berkeley and Los Angeles 1998, pp. 101-115

8. יצחק שורש, 'אידאולוגיה והיסטוריה בתקופת האמנציפציה', הפנייה לעבר ביהדות המודרנית (תרגם להד לזר), ירושלים 2000, עמ' 327.

9. שלמה זאנר, מתי ואיך הומצא העם היהודי, תל אביב 2008 (להלן: זאנר, מתי ואיך).

10. במשרד החוץ של מדינת ישראל שמור רוח העוסק בהשפעה של ספרו של זאנר על תדמיתה של ישראל, אבל לא עלה בידי להשיגו. ב-24 במאי 2011 ערכה האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים יום עיון בנושא 'הכוזרים ומוצאם של יהודי מזרח אירופה'. אין ספק שיום העיון היה תגובה לספרו של זאנר.

לא רק ההיסטוריה של עם ישראל, אלא גם היסטוריות של הרבה עמים אחרים – ולא רק של אומות חדשות – מתוארות כהיסטוריות 'מומצאות', או 'מדומיינות', ובכל זאת קשה לדמיין שספר שיעסוק בהמצאת העם הצרפתי, בהמצאת העם הרוסי או בהמצאת העם הערבי, היה זוכה להד גדול כמו שזכה לו ספר שעניינו המצאת העם היהודי. הספר הזה היה מוצג בחזית חלונות הראווה של חנויות ספרים במדינות רבות והגיע בהן לרשימות רבייה-מכר. כוח המשיכה של הספר הזה אינו חומר מקורות חדש הכלול בו, וגם לא מלאכת ההיסטוריון הטמונה בו, או אפילו חידושויו לכאורה. הצלחתו של הספר נובעת מריכוז טענות ישנות, ולפעמים גם נושנות, להיסטוריה נגדית טוטלית. לרוב הקוראים שהתמסרו לספר – ובהם גם מלומדים בעלי מוניטין שקיבלו אותו בחיבוק חם ונלהב – אין הידע הנדרש לבחון את השימוש של זאנד בספרות המחקר.¹¹ ההתלהבות וההסכמה של הקוראים נובעת מקבלה אפריורית של המסר של הספר, והמסר הזה גלוי, מוצהר וחד-משמעי: כל ההתדיינות בסוגיה מהי היסטוריוגרפיה יהודית היא דיון סרק¹² משום שאין שמץ של אמת בסיפרה-על שלפיו היהודים הם עם שיש לו היסטוריה ארוכה, רציפה ואחדותית מימים קדומים ועד היום. כמובן, יש יהודים בהיסטוריה – ויש ליהודים היסטוריות – אבל אין היסטוריה יהודית, ובוודאי לא היסטוריה של העם היהודי, וזה מן הטעם הפשוט שהיהודים לא היו מעולם עם, אלא ציבורים שונים ונבדלים של בני הדת (או בני הקהילה) היהודית. זאת ועוד, היהודים אינם יהודים אותנטיים, כלומר להבדיל מהסיפר המקובל, היהודים הם בני עמים שונים שהתייחדו, או התגיירו, ואינם צאצאים של היהודים המקראיים, או אפילו של היהודים של תקופת הבית השני. המסקנה היא כי ליהודים האלה אין שום 'זכות היסטורית' על ארץ ישראל. טענתם בשם 'זכות אבות' או זכות היסטורית נשענת אפוא על פבריקציה, על מיתוס ועל כזב.

הקורא את זאנד, הנסמך על קורפוס של רביזיות היסטוריות והיסטוריות חלופיות שהופיעו בדור האחרון, מקבל את התמונה הזאת: ההיסטוריה של עם ישראל המקראי, כפי שהיא מתוארת במקרא, היא סיפור שנבדה אי-שם בתקופת בית שני. לאמתו של דבר, עם ישראל המקראי אינו אלא בדיון (fiction). אם אכן התרחשה שיבת ציון, הרי שעדת הגולים

11. עיקר מלאכת ההיסטוריון בספר הוא קריאה סלקטיבית ומגויסת בספרות המחקר. מכיוון שזאנד, למזער, אינו בן בית בפרקים השונים כל כך זה מזה של תולדות עם ישראל הוא בוחר אפריורית, ביומרות ללא מעצורים, להסתמך על ספרות המתאימה לרעיון המנחה שלו ודוחה את הספרות שאינה מתאימה, בלי שיש ברשותו הכלים הדרושים לבחון את הטענות שהספרות הזאת מציעה. אפשר אפוא לראות בספר דוגמה מובהקת לחיבור המציע 'ידע מומצא' (invented knowledge). ראו: Ronald H. Frutze, *Invented Knowledge: False History, Fake Science and Pseudo-religions*, London 2011 (paperback edition).

12. ראו: משה רוסמן, היסטוריה יהודית? כתיבת היסטוריוגרפיה יהודית בעידן פוסט-מודרני, תל אביב 2010, עמ' 75-34.

שחזרה לארץ ישראל יצרה בה ישות חדשה לגמרי ונדרשה להמציא לעצמה עבר. היהודים של תקופת הבית השני (התקופה ההלניסטית-רומית) לא הוגלו מארץ ישראל, אלא נפוצו מסיבות שונות, ואליהם נספחו המוני פגנים, שהיו לרוב מניינו ובניינו של הציבור הקרוי יהודים. מצטרפים חדשים היו גם רוב אוכלוסיית היהודים שחיו מימי הביניים ואילך בספרד, בצרפת, בגרמניה, במזרח אירופה ובארצות האסלאם. כמה היסטוריונים יהודים במאה ה-19 בחרו במודע להתעלם מן העובדות האלה והמציאו עם יהודי יש מאין. התנועה הציונית אימצה את תמונת העבר המומצאת הזאת כדי להצדיק את המפעל הקולוניאליסטי שלה. עתה באה ההיסטוריה הנגדית לחשוף את השקרים כדי שיהיה אפשר להניח את היסודות לכינון מציאות חדשה.

ד

ההיסטוריה הנגדית הזאת לא באה לתאר את היהודים באשר הם באופן שלילי. אין לה ריב עם הדימוי של היהודים – יחידים או קהילות – אלא היא מתעמתת עם התפיסה הרואה ביהודים עם, ולא כל שכן אומה. הנדבך הראשון במבנה העל של ההיסטוריה הנגדית הזאת הוא שלילת הלגיטימיות של השימוש במונח 'עם' בהקשר של ההיסטוריה של היהודים. האם צריך בכלל לעסוק בהיסטוריה הסמנטית של המילה 'עם'¹³ ולהידרש לפולמוס העוסק בשאלה אם נכון להשתמש בו בהקשר של תולדות היהודים? הרי אין אמת מידה אחת ויחידה שלפיה נקבע מהו עם, ופעמים רבות עם אינו ישות קבועה והומוגנית, לעתים קרובות הוא מפולג ומרובד מן הבחינה הדתית, התרבותית והמעמדית, והוא גם תוצר של הרכב של קבוצות הבאות ממוצא אתני שונה ואינו שוכן בטריטוריה מוגדרת אחת. על השאלה מהו היסוד המכונן של זהותו של עם ישראל במהלך הדורות ואם מדובר ביסוד קבוע אחד, נחלקו כידוע הדעות בקרב הוגים וחוקרים,¹⁴ ואולם המונח 'עם' כשלעצמו אינו זר שזה מקרוב בא אל ההיסטוריה היהודית ואל התודעה העצמית שלו. במקרא מופיעים המונחים 'עם' ('ו'גוי') מאות פעמים, וכן 'עם ישראל' ('עמך ישראל' וכדומה). הכינוי 'ישראל' התקבל בימי בית שני ובספרות חכמים.¹⁵ במקרא מתואר 'ישראל' כעם שונה ונבדל מכל יתר העמים: בשירת 'האזינו' (דברים לב ה-ט) נאמר: 'בהנחל עליון גוים, בהפרידו בני אדם, יצב גבולות עמים, למספר בני ישראל', כלומר בני ישראל הם עם אחד מובחן מן העמים הרבים שמסביבו. אויבים ושונאים של היהודים ושל היהדות בתקופה ההלניסטית-רומית לא פקפקו שמדובר בעם, כלומר ב'אתנוס' (ethnos, gens)

13. הנרי וסרמן, עם אומה מולדת: על ראשיתם, תולדותיהם ואחריתם של שלושה מושגים מחוללי-לאומיות, האוניברסיטה הפתוחה, רעננה 2007.

14. משה דור הר, 'זהותו של עם ישראל בפני הבית ולאחר חורבנו: רצף או שינוי?', קתדרה, 137 (תשרי תשע"א), עמ' 27-62 (להלן: הר, 'זהותו של עם ישראל').

15. אייל בן אליהו, 'מ'יהודה' ל'ישראל': טריטוריה וזהות לאומית, שם, 75 (2010), עמ' 127-151.

שיש לו לא רק דת המיוחדת לו, אלא גם מנהגים ותכונות אופיי המיוחדים לו ומברילים בינו ובין כל שכניו. ככל הידוע לי, בשום מקור בן התקופה ההיא לא נעשה ניסיון לגנון על יהודים בטענה כי רובם ממוצא ילידי (natives), ועד המאה ה-19 ידע כל לא יהודי לזהות מיהו יהודי ללא שום קושי, לא רק על פי אמות מידה דתיות, אלא גם על פי אמות מידה אתנוגרפיות.¹⁶ לשום צופה מהחוץ לא היה ספק כי היהודים הם קבוצה אנושית שיש לה גבולות מוגדרים, מובחנים ונראים לעין של זהות, שייכות ואורח חיים, ויהודים ולא יהודים כאחד הרגישו, הבליטו, ואף העצימו את הגבולות האלה.

בלשונות אירופה היו למילה 'עם' משמעויות שונות: לא דומה 'demos' או 'populus' ל-'people', 'ethnos', או 'Volk'. רק מסוף המאה ה-18 ואילך קיבל המונח הזה את המשמעויות המודרניות שלו, ובהן המשמעות הדומה לזו שבמקרא (ויש אומרים: בהשפעתו). רק אז התחילו ציבורים מובחנים שונים להיקרא ולקרוא לעצמם 'עם'. רק במאה ה-18, לדוגמה, התגלה העם הרוסי וה-'populus' הפך 'narod', שיש לו 'מולדת' ו'נשמה ייחודית'.¹⁷ גם היהודים תוארו 'עם' (כמו 'the Jewish people', 'the people of Israel', 'peuple d'Israel'). רק טבעי היה שבמאה ה-19 יגדירו גם היהודים את עצמם שייכים ל'עם היהודי'. עם, אף שאינו יושב בטריטוריה אחת, כל חלקיו ופזוריו שותפים לאותה דת, לאותה מורשת היסטורית ולמכלול של נכסי תרבות. על ההתקבלות של המונח 'עם' ועל השימוש בו בשיח היהודי מעידה העובדה כי הדבר עורר דחייה והתנגדות מצד אלה שהכריזו כי 'העם היהודי מת' וכי נותרה רק 'רוח היהדות'. משמע, בעבר, וגם בעבר הלא רחוק, היה עם כזה, אך עכשיו כבר איננו קיים. הרקע להכרזה הזאת היה כידוע התהליכים העמוקים של התפצלות שחוה העם היהודי במאה ה-19 וניסיונם של יהודים בארצות שונות להסתפח לישויות החדשות שטיפחו תודעות שייכות וזהויות פרוטוקולריות – לעם הצרפתי, לעם הגרמני וכדומה. כך החלו יהודים לראות את עצמם 'יהודים גרמנים', 'יהודים צרפתים', וכיוצא באלה. האחדות היחידה הקיימת עתה, קבע אחד מראשי האגודה המרכזית של אזרחים גרמנים בני הדת היהודית, היא 'האחדות שתפיסה הדתית ובהכרה המוסרית, תפיסת האלוהים האחידה והמוסר האחיד' 'היהודים אינם אומה', כתב הוגה הדעות היהודי-גרמני מוריץ לצרוס. אחד משני הדברים של תורת ה'פסיכולוגיה של העמים' (Völkerpsychologie) הוא הכלל ש'מוצא' (abstammung), טריטוריה ודת אינם יוצרים אומה וקובעים את מהותה. 'הכרת העם' (Völkensbewusstsein) נקבעת באמצעות השפה. מכאן שיהודים שהגרמנית היא שפתם הם חלק מהאומה שאת שפתם הם דוברים ובה הם כותבים: פילון היה יווני, הרמב"ם היה ערבי, מנדלסון היה גרמני.¹⁸ את יהודי

16. יעקב דויטש, 'הרות בעינים נוצריות: תיאורים "אתנוגרפיים" של היהדות בחיבוריהם של מלומדים נוצרים במערב אירופה מן המאה השש-עשרה ועד למחצית המאה השמונה-עשרה', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, 2004.

17. Liah Greenfeld, *Nationalism: Five Roads to Modernity*, Cambridge, MA 2003 (7th printing), pp. 191-274.

גרמניה היה אפשר להציג כ'שבט' (Stamm), אחד השבטים שהעם הגרמני מורכב מהם. כנגד הדברים ברוח הזאת כתב מנהיג הנאו-אורתודוקסיה היהודית בגרמניה הרב שמשון רפאל הירש. לדעתו, אמנם המדינה והארץ בטלו מלשמש יסוד לאחדות ישראל, אבל האחדות הזאת נשמרה והיא קיימת גם כשהיהודי היה לאזרח בכל מקומות מושבו: 'אפשר לכנות איחוד זה בעברית "עם", "גוי", לא במשמעות השם "פולק", אם אי-אפשר לך להפריד ממלה גרמנית זו את התכונה של ארץ משותפת'.¹⁹ נחום סוקולוב כינה את בעלי הדעה הזאת 'בוגדים מבית', המתאמצים לשווא 'לנתק את מוסדות השלום והאחות בין היהודים היושבים בארצות השונות [...] ואמרו: עד פה גבול היהודים אשר לשבט הצרפתי, ומפה והלאה גבול היהודים אשר לשבט האשכנזי!²⁰ שמעון דובנוב כתב כי יהודים יכולים להיות אזרחים של מדינה אחרת (מדינה היא 'יציר מלאכותי') ולהתערב בתרבותה, אבל הם אינם יכולים להפוך חלק מאומה אחרת (שהיא יציר 'טבעי'). המילה 'nation' כתב דובנוב, נגזרת מהפועל 'nasci', שמשמעותו 'להיוולד'. אדם אינו נעשה בן לאומה, אלא נולד בן לאומה.²¹

תגובת נגד לתהליכים שנראו כהתפוררות, כפרישה וכהתנתקות מן העם היתה אפוא השימוש במונח 'העם היהודי', שהציג תמונה של אחדות, המבוססת על הרבה יותר מתפיסת האלוהים וממוסר – על תודעה היסטורית, שותפות גורל, תרבות, ציביליזציה ולפעמים גם 'גזע':²²

עם אחד היינו בכל מרוצת דברי הימים הגדולים והרחבים מדברי ימי עם ועם, לעם אחד שמתנו תורתנו, לעם אחד ישימנו יחוד גזענו אשר אין כמהו גזע אחר נבדל ונזיר מהתערב בין מינים אחרים, לעם אחד שמונו חבלי המולדת והמשפחה, מסרת אבות נחלת הורים.²³

המונח 'עם', בהקשר של ההיסטוריה היהודית, הוחיה אפוא וקיבל משמעות מודרנית ותוכן מודרני כדי שיהיה אפשר להבנות מחדש תפיסה מאחדת ומלכדת הקיימת ומתקיימת

18. Moriz Lazarus, *Was heist National?*, Berlin 1879, pp. 29-30. לצורם כתב: 'גרמנים. אלה אנחנו, אלה הם מה שאנו רוצים להיות, ואיננו יכולים להיות אחרת. השפה עצמה עושה אותנו לגרמנים. הארץ שבה אנו גרים, המדינה שאותה אנו משרתים, החוק שלו אנו נאמנים, המדע, שממנו אנו לומדים, ההשכלה שמאירה את דרכנו, האמנות המרוממת אותנו – כל אלה הם הגרמניות. שפת אמנו וארץ אבותינו, שהן גרמניות, יוצרות יחד את עולמנו הפנימי'.
19. שמעון רפאל הירש, אגרות צפון: תשע-עשרה איגרות על היהדות, ירושלים תשי"ב, איגרת טז, עמ' סא.
20. נחום סוקולוב, מגמת פנינו, ספר השנה, שנה ראשונה, ורשה תר"ס, עמ' 5 (להלן: סוקולוב, מגמת פנינו).
21. שמעון דובנוב, 'היהודים כאומה רוחנית בקרב אומות מדיניות', בתוך: מכתבים על היהדות הישנה והחדשה' (תרגם אברהם לוינסון), מהדורה חדשה ומתוקנת, תל אביב תרצ"ז, עמ' 27.
22. יעקב שביט ויהודה ריינהרץ, דרווין וכמה מבני מינו: אבולוציה, גזע, סביבה ותרבות, תל אביב 2009, עמ' 234-265.

גם בלי טריטוריה משותפת או מדינה. במקום לדבר על יהודים, דובר על העם היהודי. היסטוריונים ואנשי עט יהודים עשו כמעשה היסטוריונים ואנשי עט ש'המציאו' במאה ה-19 את העם האיטלקי, את העם היווני, את העם הרוסי, ועוד הרבה עמים אחרים, שקודם לכן לא ירעו שהם עם. ואף יותר מזה, ליהודים השימוש במונח היה טבעי והיתה בו חזרה למקורות: 'ישנו עם אֶחָד מְפָרָד וּמְפָרָד בֵּין הָעַמִּים [...] וְדִתֵיהֶם שְׁנוֹת מְפֹלְעִים' (אסתר ג ח); 'עִמְךָ עַמִּי וְאַלְהֵיךָ אֱלֹהֵי' (רות א טז). באירופה 'אומה' היא בגדר: 'res fact', דהיינו יצור מדומיין, ולא 'nata', דהיינו יילוד, כותב ניטשה במעבר לטוב ולרוע. כלומר עמי אירופה עדיין אינן 'אומות' כמו 'הגזע היהודי, העומד לעד'.²⁴ לדעת ניטשה, ליהודים יש לא רק תודעה עצמית ארוכת שנים של היותם עם, יש להם 'תרבות' (מונח שהופיע באמצע המאה ה-18), כלומר יש להם מכלול עשיר משותף של נכסי רוח בכל התחומים, והם לא היו, ואינם עכשיו, רק קהילה דתית (קהילת מאמינים). בהיסטוריות הכלליות של המאה ה-19 נעשה שימוש בשמות התואר 'יהודים', 'עם יהודי' ו'אומה יהודית' כמושגים-על חופפים, כפי שברוסית, לדוגמה, 'narod' הוא 'עם' ו'אומה'. למשל, דוכנוב כתב על 'היסטוריה כללית של עם ישראל' (Weltgeschichte des (Judischen Volkes) ובעברית נקרא ספרו דברי ימי עם עולם (במובן של 'עם, שכל העולם הוא מקומו' ובמובן של 'עם נצחי', כלומר עם עולם במקום ובזמן). בד בבד כתב דוכנוב על 'היסטוריה ישראלית' ועל 'היהודים כאומה ורוחנית (תרבותית היסטורית)'. אל נשכח, כתיבה על היסטוריות של עמים לא התחילה לפני המאה ה-19, ורק בהשפעתה התחילו להיכתב חיבורים על תולדות היהודים במרחב גאוגרפוליטי ותרבותי מוגדר. חיבורים כאלה ממשיכים להיכתב, בלי להתעלם מהזיקות בין יהודים במרחב מסוים ליהודים במרחבים אחרים.²⁵ ואשר ל'היסטוריה כוללת' (general history) של היהודים בכל המרחבים הגאוגרפיים שחיו בהם, לא היה אפשר לכתוב לפני המאה ה-19 בשל היעדר ידע מספיק על תולדותיהם.

במאה ה-19 ובמאה ה-20 הציעה הכתיבה ההיסטורית היהודית נרטיבים חלופיים של תקופות היסטוריות מרכזיות ומכוננות ומאורעות מכוננים. התנועות החדשות שקמו בעם ישראל במאה ה-19 – הנאו-אורתודוקסיה, הרפורמה והתנועות הלאומיות החילוניות (הציונות וה'בונד') – ביססו את הלגיטימיות שלהן, וכן את חזון העתיד שלהן, על נרטיבים היסטוריים שונים של תולדות היהדות ותולדות היהודים ועל הגדרות שונות של 'מהי יהדות' ו'מיהו יהודי', ואולם הן לא ערערו על סיפּר־העל המסורתי ולא טענו שאינו אלא בדיון, אלא הציעו גרסאות שונות ומתחרות לאופי של הרציפות ההיסטורית הזאת ושל תכניה המאחדים. הכתיבה ההיסטורית והאידאולוגיה הציונית לא 'המציאו' יש מאין

23. סוקולוב, מגמת פנינו, עמ' 8.

24. פרידריך ניטשה, מעבר לטוב ולרוע (תרגם ישראל אלדר), ירושלים ותל אביב 1967, עמ' 171.

25. על המתח בין היסטוריה של המרכזים היהודיים השונים ובין ההיסטוריה של הארצות שחיו בהן, ראו: שולמית וולקוב, 'היהודים בחיי העמים: סיפור לאומי או פרק בהיסטוריה משולבת', ציון, 61,

(1996), עמ' 91-111.

את היהודים בתור עם, אלא באו לתת תשובה למה שנראו להן כמגמות צנטריפוגליות, המפצלות את העם היהודי לחלקים נבדלים זה מזה.

נכון הדבר כי שימוש גורף במונח 'עם יהודי' (ו'עם ישראל') מתעלם מאותם יהודים רבים שביקשו להתנתק ממסגרת-העל של עם ומהזיקה אליה, או שביקשו לשמר רק כמה מסימניה. אולם דחייה גורפת של הלגיטימיות של המונח, שבשיח הפוליטי והציבורי בישראל נעשה בו שימוש מופרז ולפעמים גם מופרך בדיבור על 'עם ישראל' ובשמו, מתעלמת ביודעין מאותם יהודים רבים הרואים את עצמם שייכים למסגרת-העל הזאת, אבל מקיימים בתוכה – ומביאים אליה – דפוסי שייכות ויחסי זיקה מסוגים שונים ואינם רואים את עצמם חלק מהאומה הפוליטית שכווננו יהודים בארץ ישראל. דומה אפוא כי הרבה מן ההסכמה שקיבל ספרו של זאנר נובעת מההתנגדות לזהות בין 'עם' ל'אומה' בהקשר של ההיסטוריה היהודית בעת החדשה, ובעיקר מהמשמעות הפוליטית שניתנה לזהות הזאת. לכן, מנקודת המבט הזאת, אם זאנר מלמד שהיהודים אינם עם, הרי ממילא אין הם יכולים להיות אומה. המסקנה היא אפוא שלא העם ולא חלק ממנו זכאי למדינה ריבונית.

ה

הנדבך השני, של ההיסטוריה הנגדית של זאנר, בא לערער על היסוד האתני של ההגדרה שהיהודים הם עם. לטענתו, היהודים לא היו, ואינם, אתנוס, אלא הם תוצר של קבוצות ממוצא אתני שונה ואין להם 'אב קדמון' משותף אחד. צריך לומר שהדעה הזאת אינה זרה למסורת ההיסטורית היהודית מהמקרא ואילך. אתנוגרפים במאות ה-19 וה-20 לא דחו אותה,²⁶ וכך גם היסטוריונים יהודים מכל הזרמים, אבל העניין לא הפריע להם לראות ביהודים 'עם'. הדעה הזאת התקבלה לא רק בחיבורים מדעיים או פסידו-מדעיים. למשל, ברומן של יעקב גלאטשטיין כשיאש הגיע (1940)²⁷ אומר הסופר שטיינמן: 'הזמן היה בשל לחזון. דווקא מתוך האומללות, חשבתי, חייב להתנצנץ הנס. שכשכתי בעבר היהודי. כתבתי הרבה סיפורים על הכוזרים, על התקווה היהודית הדמיונית למלכות יהודית על גדות הים הכספי'. הגרסה ההיסטורית הזאת התקבלה ברצון,²⁸ ממש כפי שהתקבלה המסורת האגדית

26. John M. Efron, *Defenders of the Race: Jewish Doctors & Race Science in Fin-de-Siecle Europe*, New Haven 1994; רפאל פלק, ציונות והביולוגיה של היהודים, תל אביב 2006.

27. יעקב גלאטשטיין, כשיאש הגיע (תרגום דן מירון), תל אביב 2006.

28. הגרסה ההיסטורית הזאת נדונה בספרים ובמאמרים והיתה נושא לרומנים היסטוריים. ראו בין היתר: זליג שכנוביץ, בממלכת כוזר היהודית: רומן היסטורי (תרגום ש"ל ציטרון), פרנקפורט ע"נ מיין ואודסה תרפ"ד (1924); יוסף יהודה לרנר, 'הכוזרים', על דבר קורותיהם כפי הידיעות הנמצאות בספרי דברי הימים, אודסה 1867; די כוזרים, אדער די אידישע מלוכה ביי דער וואלגא (בעארבייט לויט פערשידענע היסטארישע קוועלען), ורשה 1911; משה פינקינד, די כוזרים

על עשרת השבטים 'שהתגלו' בפינות שונות של אפריקה ואסיה. המסורת התקבלה לא משום שהובאו לה אסמכתות משכנעות, אלא משום שהיא הציגה את היהודים – או את המתיהדים – כלוחמים נועזים ושליטי אימפריות, ולא כמיעוט נרדף, מושפל ומדוכא הנתון לחסדי השליטים, לא רק ח'זרים (כוזרים),²⁹ אלא גם ויזיגותים ואוסטרוגותים, פְּרָכְרִים במגרב ותושבי ממלכת חמיר בדרום חצי האי ערב.³⁰ הכול אימצו את היהדות והצטרפו לעם היהודי. הלוא לפנינו סיפור מופלא על אודות קבוצה גלעינית של יהודים אותנטיים שמשכה אליה קבוצות אתניות גדולות ושונות זו מזו, שהיו מוכנות לחלוק אתה את גורלה, בלי שהקבוצה הגלעינית הסתייעה במיסיון או בכפייה בכוח הכיבוש והנשק. היא הטמיעה את הקבוצות שהצטרפו אליה עד שמוצאן נשכח, והיא הנחילה להן את מורשתה: את התנ"ך, את התלמוד, את ההגדה של פסח, את בית הכנסת ואת בית המדרש. אולם זאנר לא בא להלל את העם היהודי או לטפח את תודעת הערך העצמי שלו.

המחקר חלוק בכל הנוגע למספרם של המתיהדים ו'יראי האלוהים'³¹ בתקופה ההלניסטית-רומית, וגם בתקופות שלאחריה. ככל הידוע לי, עד העת החדשה אין אף לא מקור נוצרי אחד שערער על הדימוי של היהודים כ'אחרים' בטענה כי כמה מהם לפחות הם צאצאים של עמים פגניים, ולא של 'היהודים המקראיים' או של 'היהודים התלמודיים'. ההבחנה שעשתה התאולוגיה הנוצרית בין יהודי מקראי ליהודי תלמודי לא היתה מבוססת על מוצא אתני, והאינקוויזיציה בספרד ובפורטוגל לא בדקה את ספר היוחסין של היהודים ושל האנוסים כדי לבחון למי מהם היה אב פְּרָכְרִי רחוק. מנקודת המבט הלא יהודית,

אדערער יודיש מלכות, פיטרוקוב תר"ע. לטענה כי במדינת ישראל הוסתר והועלם במכוון המוצא הכוזרי של יהודי מזרח אירופה אין שחר. כשראה אור ספרו של ארתור קסטלר השבט השלשה – עשר: ההיסטוריה הכוזרית ומורשתה, (תרגם חיים לוי), ירושלים 1999, בדף יחסי הציבור של הספר נכתב: 'לא ניתן להבין את ההיסטוריה של קהל ישראל בכלל ואת מדינת ישראל בפרט בלי להכיר ולדעת את ההיסטוריה של הכוזרים'.

29. ראו את המאמרים של דן ד"ר שפירא, פיטר ב' גולדן, וולדימיר פטרוחין וולרי פלרוב, בתוך: אלכסנדר קוליק (עורך), תולדות יהודי רוסיה: מימי קדם עד העת החדשה המוקדמת, ירושלים 2010. המאמרים אינם מביאים דעה אחת אשר להתגיירות הכוזרים ואין בהם דעה חד-משמעית בכל הנוגע לגורלם של הכוזרים המתגיירים ולאופן הטמעתם באוכלוסייה היהודית האותנטית במזרח אירופה. ראו גם: Paul Wexler, *The Askenazic Jews: A Slavo-Turkic People In Search of a Jewish Identity*, Columbus, Ohio 1993. ראו את הדיון במקורות המוסלמיים על התאוריה הזאת בתוך: משה גיל, 'ח'זרים לא התגיירו', ציון, 75, 1, (2010), עמ' 5-14. הספרות בנושא רחבה, ולא כאן המקום להזכיר את כולה. על השימושים השונים והסותרים במיתוס הכוזרים, ראו: Victor Shnirelman, *The Myth of the Kazars and Intellectual Antidemitism in Russia, 1979s–1990s*, Jerusalem 2002.

30. זאב רובין, 'הפוליתאיזם בקיסרות הרומית המזרחית ומוחוץ לגבולותיה', בתוך: מנחם קיסטר ואחרים (עורכים), אלי קדם: הפוליתאיזם בארץ ישראל ושכנותיה מן האלף השני לפסה"נ ועד התקופה המוסלמית, ירושלים 2006, עמ' 221-238.

31. ראו את ההפניות בתוך: הר, 'זהותו של עם ישראל', עמ' 59-60.

היהודי הובחן לא על פי מוצא אתני – אמתני או מדומיין – מן העבר הרחוק, אלא על פי אמונתו ואורח חייו. כשנכנס השיקול האתני או הגזעי (הביולוגי) היו מי שאימצו את הטענה שהיהודים אינם ממוצא שמי ואינם צאצאים של היהודים המקראיים והניחו כי כך 'תטוהר' אירופה מהיודופוביה הנסמכת על תורת הגזע. הנרייך (צבי) גרין שפך צוננים על הציפיות שהטענה כי יהודי אירופה אינם ממוצא שמי תעביר מן העולם את האנטישמיות. שום אנטישמי, כתב גרין, לא ישנה את יחסו ליהודים אם יקרא בחיבור כלשהו כי אבות אבותיהם של שכניו היהודים אינם צאצאי אברהם, יצחק ויעקב או צאצאי יהודים מתקופת הבית השני, אלא הם צאצאים של גרים ושל מתייהדים בני עמים שונים, ובכלל זה של עמים שאינם ממוצא שמי. האנטישמיות לא תיעלם, כתב גרין, בזכות 'תורת העירוני' (כלומר עירוני של דם לא יהודי).³²

אין מי שיטען כי היוונים או האיטלקים בני זמננו אינם עם משום שהם תמהיל של שבטים ועמים שונים וגם אינם צאצאים של אגממנון או אינאס. לעומת זאת, בעיני ההיסטוריה הנגדית של היהודים, הטענה כי אין בהיסטוריה שלהם רציפות ביולוגית וכי אינם צאצאים של אבות קדומים³³ מובילה למסקנה שאין שום זיקה בין 'היהודים המודרניים' ובין ארץ ישראל. בכך אמור להישמט השטיח מתחת לאידאולוגיה הציונית: אם היהודים בני המאה ה-19 והמאה ה-20 אינם יהודים אותנטיים, אלא הם צאצאים של מתייהדים בתימן, בצפון אפריקה, בספרד או בארצות הסלבוניות, אין הם זכאים לטעון שארץ ישראל היא ארץ אבותיהם, ואין הם רשאים לטעון בשם הבטחה אלוהית, זכות אבות או זכות היסטורית לארץ ישראל משום שהיא לא היתה מעולם ארצם.³⁴

1

הנדבך השלישי של ההיסטוריה הנגדית הוא שהיהודים לא היו אומה וכעת אינם אומה, ומכיוון שאינם אומה אין יסוד לתביעתם למדינה ריבונית, שהרי רק אומות זכאיות לה. ספרות ענפה עוסקת בהיסטוריה הסמנטית של המונח 'אומה' ובמשמעויות השונות שניתנו לו, ואולם ההתעסקות הפולמוסית (להבריל מן המחקרית) בתולדות האומות

32. הנרייך (צבי) גרין, 'חליפת מכתבים של גברת אנגלית על יהדות ושמויות', בתוך: הנ"ל, דרכי ההיסטוריה היהודית (תרגום ירוחם טולקס), ירושלים 1969, עמ' 244.

33. ראוי להעיר כי המיתוס של 'אב קדמון' אינו מתכוון בהכרח לכך שכל בני העם הם צאצאים ביולוגיים של אב קדמון אחד, וכונתו יכולה להיות שהקבוצה הגלעינית היא צאצא כזה. המקרא עצמו מעיר כי לקבוצה הגלעינית של עם ישראל נסתפחו 'זרים'.

34. Tony Judd, 'Israel Must Unpick its Ethnic Myth', *Financial Times*, 7.12.2009. בסקר גנטי שהתפרסם ב-2008 בכתב העת *American Journal of Human Genetics* נמצא כי חמישית מהספרדים והפורטוגלים הם צאצאים של יהודים מומרים, ראו: הארץ, 8.12.2008. ואולם איש לא יטען כי לנתון הזה יש משמעות פוליטית כלשהי.

ובתולדות הלאומיות היא אנכרוניסטית בעולם המלא במדינות שמותר לתאר אותן 'ישויות מלאכותיות'. התנועה הציונית נולדה בעידן שלאומיות נחשבה בו תנאי למדינה ריבונית. העידן הזה חלף מן העולם.

בשנת 1932 כתב הוגה הדעות הספרדי חוזה אורטגה איגאסט (y Gasset):

האמת הפשוטה היא שהלאומים המודרניים הם המוצגים הנוכחיים של העיקרון המשתנה, הנידון לתמורות מתמידות. העיקרון הזה הוא עכשיו לא של קירבת דם או לשון, כיוון שקירבה אתנית או לשונית היא בצרפת ובספרד תוצאה ולא סיבה של אחדות המדינה.³⁵

הדברים האלה נכונים בוודאי בעולם שאין בו צורך להיות אומה היסטורית כדי לכונן מדינה ריבונית – וכזה הוא המצב גם במזרח התיכון.

לתהליכים שבהם עמים, או חלקי עמים, הפכו אומות במשמעות המודרנית של המונח, יש הרבה פנים והרבה גוונים, ואין להגדיר אותם ולשפוט אותם על פי הדוגמה או על פי אמות המידה (השונות) של הלאומיות הצרפתית או האנגלית. קהילות דתיות, שבטים, קיבוצים אתניים ויחידות פוליטיות עברו תהליכים שונים עד שפיתחו את תודעת היחד ואת התודעה העצמית הלאומית שלהם והתגבשו ליחידות טריטוריאלית וריבוניות.³⁶ אשר ליהודים, הם לא היו רק קהילייה דתית או קהילת אמונה, ולא היו להם רק ספרי קודש, אלא היה להם מכלול רחב הרבה יותר של נכסי תרבות. אם לאומיות ותרבות לאומית נוצרים ומתעצבים באמצעות עיבוד מחדש של כמה מהנכסים האלה, הרי שברשות היהודים היה אוצר לא קטן של נכסים כאלה שהם יכלו לגלות מחדש,³⁷ ולבנות עליהם תודעה לאומית חדשה ותרבות לאומית ישנה-חדשה.

אם נקבל את הדעה כי זהות לאומית ושייכות לאומית הן תוצר של הגדרה סובייקטיבית של פעילות של סוכנים שונים, אין זה דבר יוצא דופן שכך התעוררה גם תודעה לאומית מודרנית בקרב כמה מן היהודים (או אצל חלק מן העם היהודי), התגבשה לפרוגרמה, התמסדה וגם יצרה תרבות לאומית חדשה. הלוא סובייקטיביזם כזה, משיבה ההיסטוריה הנגדית, אינו אלא מילת כיסוי לתעמולה, להטפה, לניכוס של תמונת עבר מסוימת ושל מערכת ערכים, להפצתם ולהנחלתם. ואולם כל התנועות הלאומיות וכל האומות (ובעצם גם דתות, מלכויות ואימפריות) הן תוצר של הטפה, תעמולה, ניכוס עבר והשלטת מערכת ערכים על ציבור מוגדר.

35. חוזה אורטגה איגאסט, מרד ההמונים (תרגום מספרדית יורם ברונבוסקי), תל אביב 1975, עמ' 175.

36. מתוך הספרות המקצועית האינ-סופית בנושא אזכיר רק את: David A. Bell, *The Cult of the Nation in France: Inventing Nationalism*, Cambridge, MA 2003.

37. Bernard Lewis, *History: Remembered, Recovers, Invented*, New York 1975; ברנרד לואיס, 'ההיסטוריה: זיכרון, שחזור, המצאה', בתוך הנ"ל: עלי היסטוריה: מחקרים, ירושלים 1988, עמ' 43-5.

במאמר 'המבקשים "היתר" מן המדע' יצא משה לייב ליליינבלום נגד אלה הטוענים כי הלאומיות היהודית צריכה להתבסס על 'תורה עיונית' ועל 'יסוד מדעי'. 'היוונים, האיטלקים, עמי הבלקנים', כתב ליליינבלום, קמו לתחייה 'מבלי לחקור מראש אחרי תורה עיונית ומדעית בתחיתם', ורק הלאומיים היהודים נדרשים 'תיכף להוכחות מדעיות', משום ש'מיום שחשך עולמנו בעדנו הורגלנו לחקור על כל עניין אם מותר לנו מן התורה'.³⁸ לדידו של ליליינבלום, תחייה לאומית אינה צריכה תאוריה, או הצדקות, והיא עניין טבעי. אך מתברר שליליינבלום טעה; הלאומיות המדינית, הטריטוריאלית והתרבותית נזקקה מראשיתה, וממשיכה להזדקק, לתימוכין של תאוריה ולהצדקות הן כלפי פנים הן כלפי חוץ, והצורך הזה עושה אותה רגישה להתקפות מצד ההיסטוריות הנגדיות.

ח

רביזיה, הצעת גרסאות חלופיות וכתיבה מחדש של פרקים היסטוריים הן חלק בלתי נפרד מהתרבות. בהיסטוריה הנגדית, שעסקינן בה, מדובר בהרבה יותר מזה: בערעור אבני היסוד של תמונת העבר של ההיסטוריה היהודית כדי למוטט את המבנה כולו, ובכך להביא 'גאולה לעולם'. המאמץ הזה לא מכוון 'לתקן' אמיתות מוסכמות שעניינן פרק מסוים בהיסטוריה היהודית או לתת פרשנות חדשה למאורע או לתופעה בהיסטוריה של עם ישראל, אלא עניינו להוכיח שלא זו בלבד שמדינת ישראל נולדה בחטא, אלא שהיא נולדה גם בשקר, ולא זו בלבד שלא הביאה ישועה ליהודים, אלא שהיא אף מסכנת אותם.³⁹ היסטוריות נגדיות פופולריות מכמה סיבות: אפנת ניפוץ המיתוסים ו'גילוי האמת', חיבה יתרה להיסטוריה לא קונפורמית וכוח משיכה שיש לכתיבה ספקולטיבית וסנסציונית הנהנית מקהל לקוחות עצום. הקורא האוהד הממוצע אינו בקי בספרות המחקר ואינו מצויד בכלים הנחוצים כדי לבחון את התוקף ואת המהימנות.⁴⁰ הוא גם לא עוקב אחרי הדיון

38. ליליינבלום, 'שברי רעיונות של זקן', מאסף הזמן, אודסה תרס"ג.

39. Alan Hart, *Zionism: The Real Enemy of the Jews*, London 2007.

40. בביקורת הנלהבת על ספרו של זאנר (מתי ואיך), ההיסטוריה הנגדית שזכתה להצלחה בין-לאומית מסחררת והפכה 'אירוע', כתב ההיסטוריון הבריטי אריק הובסבאום בכתב העת *Observer*: 'ייתכן שספרים המשלבים ארודיציה ולהט אינם יכולים לשנות מצב פוליטי, אבל אם הם יכולים, הספר הזה עשוי להיחשב כציון דרך'. 'איך ספק שהספר המדובר נכתב בהתלהבות (with passion), אבל ספק אם להובסבאום יש היכולת לשפוט את המהימנות והאמינות של השימוש שלו במקורות ובספרות המחקר. לעומת זאת, איך ספק שהובסבאום אימץ בהתלהבות ובחום את מסקנותיו של הספר ואת המסר שלו משום שהספר העניק ביסוס מדעי לכאורה להשקפותיו הפוליטיות שלו עצמו. ביקורת מלומדת ומפורטת על הדרך שזאנר משתמש במקורות הנוגעים לתקופה ההלניסטית-רומית ראו: אבשלום לניאדו, 'עבר ללא מחקר', קתרסיס, 13 (אביב תש"ע), עמ' 106-154.

בעיתונות המקצועית, השמורה למעטים. לאמתו של דבר, לרוב הקוראים אין באמת עניין לברר ולבדוק את המהימנות של העובדות לכאורה שההיסטוריות הנגדיות מגישות לו על מגש של מחקר למדני לכאורה, המתיימר להיות מבוסס על מקורות ראשוניים ועל הבנתם. ללקוחות די בכך שהתאוריות נותנות סימוכין ותימוכין מדעיים לכאורה לעמדות ולהשקפות קבועות שיש להם מראש. בעבור הקוראים החסידים והנלהבים, התאוריות האלה הן יותר מהיסטוריות מגויסות, הן ספרי התגלות ובשורה החושפים 'אמת' שהוסתרה והועלמה בהצלחה במשך דורות מאחורי מסך של כזבים ושקרים מוסכמים. במקרה שלנו אין בהן חדש, אלא הן מקימות לתחייה השקפות שרווחו בקרב ציבורים שונים בעם היהודי וגם בישראל עצמה,⁴¹ וכמובן גם בקרב לא יהודים.

אמנם נכון כי פעמים רבות היסטוריות נגדיות נשכחות מלב בחלוף זמן מה והפולמוס סביבן הופך היסטוריה, אולם הן משאירות מאחוריהן מיתוסים שימצאו להם קונים שישתמשו בהם, ובדרך כלל לרעה.

41. יש כאן מפגש מוזר של עמדות האורתודוקסיה ושל מה שמכונה 'האידאולוגיה הכנענית', שביקשה לנתק כל זיקה בין העם היהודי ל'אומה העברית' החדשה בארץ ישראל, ואולם בשעה שהכנענים דיברו ב'שפת הלאומיות' וכיוונו ליצירת אומה טריטוריאלית 'אורגנית', ההיסטוריה הנגדית החדשה מדברת ב'שפה אזרחית' ובעיניה לא האומה, אלא המדינה והחברה האזרחית הן המסגרת המשותפת.